

Hetényi Ágnes

Borromini-kutatások a 20. század végén

Kelényi professzor 1995-ben, Rómában „Itália és a magyarországi barokk paloták” címmel tartott előadást „A Palazzo Falconieri és a római barokk paloták” című konferencián

Francesco Borromini építészetéről szóló könyve 1939-es, második kiadásának¹ előszavában Hans Sedlmayr azt írja, hogy a 17. századból sokan fel tudják sorolni legalább tíz nagy festő nevét, de építészet még a műveltnek számító emberek sem igen, talán az egyetlen Berninién kívül. Ez után azonban sokan, művészettörténészek, építészettörténészek kezdtek el a római barokk művészet és az építészet kutatását, feldolgozását, és a historiográfia mellett sokféle új szempontot is bevezettek az interpretációba.

A 20. században először Max Dvořak kezdett mélyebben foglalkozni Borromini építészetével. Dvořak után és mellett Sedlmayren kívül a bécsi művészettörténeti iskola tagjai és utódaik: Eberhard Hempel, Dagobert Frey, Kurt Cassirer, Erwin Panofsky, Oskar Pollak is foglalkozott Borromini egy-egy művével, a 17. századi római barokk vagy a város urbanisztikai rendszerének kialakulásának kontextusában, hogy csak a legkiemelkedőbb írások szerzőit említsük. Nikolaus Pevsner, Rudolf Wittkower szintetizáló, a korszak művészetét, építészetét átfogóan tárgyaló műveikben beszélnek a római építész művészetéről. Antonio Muñoz több nagy tanulmányt és összefoglaló művet is szentelt Borromininek. Giulio Carlo Argannak az életművet áttekintő munkája megjelenése után akadt a témának kitartó monográfusa Paolo Portoghesi személyében, aki gyakorló építész is egyúttal, de a filológiai munkát sem igyekezett megtakarítani Borromini életművének feldolgozása és bemutatása során. Anthony Blunt is behatóan foglalkozott Borromini építészetével, monográfiát írt életéről és épületeiről.²

Paolo Portoghesi Borrominiról szóló műveinek sora 1953-ban indult, és még talán ma sem ért véget. Több tanulmány után (ezek közül néhány egy-egy műről szól, míg más írásaiban végigvitt egy-egy témát Borromini egész életművén) 1964-ben megjelentette *Borromini az európai kultúrában* című könyvét.³ Érdekes felépítésű ez a tomus: az első részben felvázolja Borromini helyét a római barokk művészetben, valamint tárgyalja az életrajzot a források kritikai tükrében. Közli tanulmányát Borromini és az európai kultúra összefüggéseiről, és az építész szerkezeti és dekorációs nyelvezetéről. (Ez a téma még visszatér Portoghesi Borromini-értelmezésében.) A két utóbbi fejezetbe illeszti a fő műveket. A könyv második részében viszont a kisebb, korábban nem vagy alig tárgyalt alkotásokat írja le és értékeli. A függelékben hozza a Borromini-dokumentumokat, így végrendeletét és a házában, halála után felvett inventáriumot.⁴ Azután 1966-ban is publikált egy könyvet a barokk Rómáról mint egy építészeti kultúra születésének történetéről.⁵

¹ Hans SEDLMAYR: *Die Architektur Borrominis*. München, Piper & Co., 1939 (első kiadása: Berlin, Piper, 1930).

² Anthony BLUNT: *Borromini*. London, Belknap of Harvard University Press, 1979.

³ Paolo PORTOGHESI: *Borromini nella cultura europea*. Roma, Officina Edizioni, 1964.

⁴ Innen datálható a ma is burjánzó „Borromini-bulvár”: mind a mai napig szívesen locsognak még a magukat mérvadónak tételező hírlapok is Borromini öngyilkosságáról, amelynek részleteit azért ismerjük, mert halála előtt még tollba mondta azokat gyóntatójának.

⁵ Paolo PORTOGHESI: *Roma barocca. Storia di una civiltà architettonica*. Roma, Bestetti Ed. D'Arte, 1966.

Az 1967-es Portughesi-monográfia alcíme *Az építészet mint nyelvezet*.⁶ A könyv, bár terjedelmének nagyobb részében hagyományos, kronologikusan felépített monográfia (a kulturális közeg, Borromini korai művei, az érett építész alkotásai és az utolsó művek), a hangsúlyt az utolsó nagy fejezetre, az építészeti és épületdekorációs nyelvezetre teszi. Elemzéseiben szétszálazza ennek az építészetnek az alkotóelemeit, és írásában, fotókon is újra összerakja azokat, összehasonlítva az „összetevőket” a különböző épületeken.⁷ A könyv reprodukcióiban megjelenteti a bécsi Albertinában és a berlini Kunstgewerbe Museumban őrzött Borromini-rajzokat (1958–1959 fordulóján volt már Rómában egy kiállítás hatvan, az Albertinában őrzött Borromini-rajzból). A gyakorló építész Borromini struktúrát szervező szerkesztési elveit vázolta fel szövegben és rajzban egyaránt.

Az 1960-as évek a források kiadásának évtizede (is) volt. 1964-ben megjelent a Borromini építészeti elméletének tekinthető *Opus Architectonicum*, 1725 óta először.⁸ 1967-ben volt Borromini halálának 300. évfordulója, meg is élénkültek a kutatások, és sorra jöttek ki a publikációk. Megjelent Heinrich Thelen előszavával az 1967-ben, a Vatikáni Levéltár anyagából rendezett, Borromini rajzait és a rá, illetve a műveire vonatkozó dokumentumokat bemutató kiállítás katalógusa. Ugyanabban az évben Thelen megjelentette könyvét Borromini rajzairól, és, ahogy korábban is, ezután is több tanulmányt publikált az építész rajzairól és épületeiről. A Római Állami Levéltár kiállítást rendezett saját székházában (abban a palotában, amelyhez Borromini egyik fő műve, a Sant'Ivo alla Sapienza templom csatlakozik) a gyűjtemény Borromini-anyagából, és azokat meg is jelentette.⁹ A patinás Accademia Nazionale di San Luca nemzetközi konferenciát szervezett a tricentenárium alkalmából, és az előadások anyagát később kiadta.¹⁰ Rudolf Wittkower tartotta a bevezető előadást a művész személyiségének pszichológiai megközelítésével. Argan itt *Borromini e Bernini* címmel adott elő, és ettől kezdve még az addiginál is gyakoribbak lettek a két művész pályáját és életművét ellentéteik és egymásra hatásuk alapján vizsgáló dolgozatok – a források alapján jogosan.

Az 1970-es évektől kezdve is fontos publikációk jelzik, hogy a 17. századi művészet, a római barokk építészet és Borromini továbbra is foglalkoztatta a kutatókat. Megindulnak, illetve intenzívebben folytatódnak az urbanisztikai szempontú Róma-kutatások. Az építészek, történészek és művészettörténészek sorra veszik azokat a korszakokat a 16. század elejétől kezdve, amelyek során Róma átalakult, és tudatos városépítés, városrendezés folyt. Ebből a kontextusból Borromini fontos műveinek tárgyalása sem maradhat ki. Itt kell megemlíteni az 1973-as Via Giulia-monográfiát, amelyet három szerző jegyez: Luigi Salerno, Luigi Spezzaferro és Manfredo Tafuri.¹¹ A kötet alcíme: *Egy 16. századi urbanisztikai utópia*. Spezzaferro nagy tanulmánya foglalkozik a pápák várospolitikájával és az utca szövetének kialakulásával, míg Tafurié az utca kiépítésének történetével. Salerno tanulmányában a Via Giulia (ott lakó és/vagy dolgozó) művészeiről és megbízóikról, mecénásaikról írt. A könyv második részében a szerzők sorra veszik az utca épületeit, és mindegyikről komplett tanulmányt közölnek, csatolva a forrásokat. Tafuri, aki már korábban is publikált Borromini-témákat, ebben a kötetbe (többek között) megírta az „Il palazzo e il palazzetto Falconieri” című tanulmányt.

⁶ Uő: *Borromini – Architettura come linguaggio*. Roma, Ugo Bozzi Editore–Milano, Electa, 1967. (Nem feledhetjük, hogy ez az időszak a szemiotika interpretációs mindenhatóságába vetett hit korszaka.)

⁷ Mosolyogtató, ahogyan Blunt szóvá teszi könyvének annotált bibliográfiájában, mily nehezen felfogható egy angol számára – mint írja – az épületek „grammatikai” interpretációja. Hozzáteszi, hogy a fotók mint képek briliánsak, de kevésbé informatívak e szemlélet okán.

⁸ Paolo PORTOGHESI gondozásában, Roma, Ed. Dell'Elefante, 1964.

⁹ *Ragguagli Borrominiani*. Roma, Palombi, 1968.

¹⁰ *Studi sul Borromini*. I–II. Roma, De Luca, 1970–1972.

¹¹ Luigi SALERNO–Luigi SPEZZAFERRO–Manfredo TAFURI: *Via Giulia – una utopia urbanistica del 500*. Roma, Casa Editrice Stabilimento Aristide Staderini Spa, 1973.

Portoghesi folytatta korábban megkezdett munkáját: elemzi a Borromini-rajzokat, tanulmányt közöl Borromini és egyetlen pápai mecénása, X. (Pamphilj) Ince kapcsolatáról, valamint folytatja a nyelvként értelmezett építészetéről való gondolkodást. A diskurzusba mások is beleszólnak. Marcello Fagiolo felvette a Borromini szimbólumairól szóló korábbi írások fonalát, és mind gyakrabban lépnek be a kutatásokba az európai (elsősorban német, osztrák és olasz) szakembereken kívül a tengerentúliak, a nagy amerikai egyetemek oktatói is. Fontos publikációk születtek a témában: ebben az időszakban a korábban felsoroltakon kívül Richard Krautheimertől, Cesare Branditól, Bruno Zevitől, Leo Steinbergtől, Paolo Marconitól. Az amerikai Joseph Connors Borromini-műről közölt első írása 1975-ben jelent meg, és még számos további követte.

Ebben az időszakban restaurálták Borromini nagy jelentőségű művét, a San Carlo alle Quattro Fontane templomot és a rendházat. 1990-től, több lépcsőben 2001-ig folyt a restaurálás; a folyamatról és a munkák közben feltárt újabb tényekről, adatokról részletes beszámolóik születtek.¹²

A 20. század utolsó évtizedeiben nagy, átfogó kiállításokat rendeztek Itáliában, akárcsak szerte Európában, a barokk korszak egészének és benne az építészetnek. Sok szempontot vonultattak fel ezek a kiállítások: az épületek a korabeli és későbbi ábrázolásokon; a barokk elterjedése Európában; milyen hagyományba illeszkedik a barokk építészet; milyen hatások figyelhetők meg egy-egy életműben vagy műcsoportban; művészek és megrendelőik, és így tovább.

1999-ben Borromini születésének 400. évfordulóját a *Borromini és a barokk univerzum* című nagyszabású kiállítással ünnepelte Róma. A Palazzo delle Esposizioni hatalmas kiállítótereiben a kurátorok nem kevesebbre vállalkoztak, mint hogy Borromini kapcsán bemutatják a római barokk művészeti építészeti gondolatokban tetest öltő világképét. Elvitték Rómába az eredeti rajzokat, amelyek kényességük, fényérzékenységük és a sokféle környezeti kockázat miatt szinte sohasem láthatók a nagyközönség számára. E pompás rajzok segíthetnek annak megértésében, hogy hogyan épültek fel a kor hatalmas palotái, templomai mindössze néhány tervrajz, részletrajz alapján: egy oszloplábazat vagy egy párkányhajlat rajza nagyon sok információt közvetített az akkori építőmestereknek az egész házra nézve is. A szépséges és Borromini építészeti koncepcióját kibontó rajzok hozzásegíthetik a mai nézőt ennek az építészeti gondolkodásnak és gyakorlatnak a megértéséhez.¹³ A meg nem valósult munkákból egyiket-másikat komputeren szimulálva „valósították meg”. A kiállítást kísérő animációs CD-n láttuk a megépült alkotásokat a rajzokból kiindulva, a falak felemelkedését – a művek a szemünk láttára „készülnek el”. A másik attrakció a makettek világa volt. A Sant'Ivo alla Sapienza hatszögletű alaprajzú és égbe szaladó, spirális végződésű lanternájának makettjére és a többire is vonatkozik, hogy azokon olyan részleteket figyelhettünk meg, amelyeket az eredetin, annak magasságából-távolából sohasem láthatunk. Azaz maga a szerkezet vált élménnyé a befogadó számára.

A kiállítás gazdagon tárgyalta, sokféle szempont alapján kísérte végig Borromini életművét. Bemutatta a kor szellemi háttérét, azt a kulturális érat, amelyben Borromini élt és alkotott; követte az élettrajzot a művek sorrendjében, morfológiailag, vagyis az egyes építészeti alapelemek (kapuk, oszlopok, boltozatok, dekorációs részletek stb.) szempontjából tárgyalta az előképeket és a későbbi kisugárzásokat. A kiállítás kurátorai Richard Bösel és Christoph L. Frommel voltak. Bösel 1999-ig az Albertina építészeti rajzokat őrző és gondozó osztályának vezetője volt, míg 1999-ben a Római Osztrák Történelmi Intézet igazgatója lett. Frommel ez idő tájt már jó pár éve a római Bibliotheca Hertziana (Max Planck Institut) igazgatója volt; az intézmény, amelynek alapvető feladata az itáliai és ezen belül a római művészet kutatása, dokumentálása, Európa egyik

¹² A *Bollettino d'Arte* különszámot adott ki a tanulmányokkal: *La „Fabbrica” di San Carlino alle Quattro Fontane: gli anni del restauro*. Roma, 2007.

¹³ A rajzok többségét a bécsi Albertina őrzi. 2000-ben azután el is vitték Bécsbe az egész kiállítást.

leggazdagabb művészettörténeti könyvtárával dicsekedhet. Bösel és Frommel ráadásul mindketten a téma jeles kutatói. Ezek a szerencsés egybeesések (is) világra segítették ezt a kiállítást és a kapcsolódó publikációkat.¹⁴

A kiállítást kísérő katalógus, amelynek 2000-ben jelent meg,¹⁵ tulajdonképpen „csak” a tanulmánykötet. Joseph Connors Borromini-életrajzával indul: ez az eddigi legteljesebb biográfia sok új, először közölt adattal és összefüggéssel. Az új kutatások feltárják, hogy Borromini mit hozott ticinói környezetéből, családjából, a lombardiai tavak környékének építői, kőfaragói, szobrászi hagyományából. Nagyon keveset tudunk eddig a tizenéves korában Milánóban töltött éveiről, ottani tevékenységéről, az őt ért hatásokról.

Connors ezután végigvezeti az olvasót az építési pályán, a megbízásokon, megismerjük ezek történetét és a megrendelőket. Connors írásából a Berninivel való ellentétek eddig nem ismert részleteit és a konkrét okokat ismerjük meg. Bár közismert a szinte mindig Bernini javára eldőlt rivalizálásuk, azt is megtudjuk, hogy a messziről jött, fiatal Borromini a Barberini-palota építése kapcsán, a Barberini család révén ismerkedett meg fontos, a későbbiekben szellemére, munkásságára nagy hatást gyakorló római értelmiségiekkel, és ebbe a munkába, ebbe a környezetbe Bernini vonta be.

Robert Stalla érdekes tanulmányt írt a kötetbe *Francesco Borromini építészeti munkássága a 17. századi Róma politikai, kulturális és történeti kontextusában* címmel. Végigveszi Borromini római művészelete három pápájának (VIII. [Barberini] Orbán, X. [Pamphilj] Ince és VII. [Chigi] Sándor) korszakát, pontifikátusuk politikai klímáját, művészeti termését. Tárgyalja Borromini helyzetét és lehetőségét, a csak tervezett és a megvalósult műveket.

Richard Bösel írásának címe: *Struktúra és metamorfózis: Borromini építészetének néhány formai aspektusa*. Mint az építész rajzainak talán legjobb ismerője mélyreható elemzéseket ír Borromini szokatlan építészeti megoldásairól, azokról a problémákról, ahol külső okok (nagyon kis tér, kevés pénz stb.) miatt mindenképpen a konvencióktól eltérő ötlettel kellett előállnia. Analizálja az építész invenciózus variánsait, a szerkesztés szigorát.

Frommel *Borromini és a hagyomány* című tanulmánya feldolgozza Borromini kapcsolódását az antikvitáshoz (a római ásatásokhoz), Madernóhoz (közvetlenül), Bramantéhoz és Michelangelóhoz (műveik hatásán keresztül). A gondolatot végigviszi épületről épületre, motívumról motívumra.

Portoghese *Borromini és a római barokk protagonistái* című írásának első mondata „Pietro da Cortona, Bernini, Borromini: valamivel több mint negyven év alatt, három nagy pápával összehangolódva, megváltoztatták Róma arculatát.” A nagy ívű felütés után arról olvashatunk, hogy e kiváló művészek emberi kapcsolatait, nagyrészt ellentétei hogyan és milyen mértékben befolyásolták a művek megszületését. Martin Raspe *Borromini és a régiségek kultúrája* című dolgozata azt tárgyalja, hogy mit látott, mit láthatott az antik művészetből, milyen motívumokat használt fel épületein, hogyan viszonyult a saját korában ismert építészeti traktátusokban leírtakhoz.

Marcello Fagiolo cikkének címe: *A hieroglifák, az emblémák és a heraldika: megjegyzések Borromini szimbólumokban való gondolkodásáról*. Ez a tanulmány Borromini térszerkezeteit és

¹⁴ Nem mindenki volt elragadtatva a nagyon ambiciózus kiállításra összegyűjtött életmű tálalásától. Bruno Zevi építész, az építészettörténet jeles professzora és karakteres véleményű, széles horizontú kritikus 2000. január 6-án, feltehetően élete utolsó cikkében (három nap múlva ugyanis meghalt), amelyet a színvonalas olasz hetilap, a *l'Espresso* közölt, élesen bírálta a római kiállítást, egyenesen botrányt kiáltva. Már a cikk címe is sokat mond: „Szégyen, megölték Borrominit”. Azzal vádolta a kiállítás szervezőit, hogy a körkép bemutatása által épp a lényeg veszett el, és a rendhagyó, zseniális művészt, „normálissá” fokozták le. Zevi alaposan elverte a port a németes akadémikusságon, az iskolás látásmódon, azon, hogy Borrominit mint a római barokk fontos, de teljesen a korabeli normák között haladó építészét mutatják be. A rendezőket nagy szenvedéllyel azzal vádolja, hogy a barokk konvenciók bemutatása fontosabb volt, mint Borromini invenciózus művészete.

¹⁵ *Borromini e l'universo barocco*. Milano, Electa, 2000. A római kiállítás 1999. december 16-tól 2000. február 28-ig volt látható.

dekorációs koncepcióját veti össze műveinek építészeti programjával és a megrendelők igényeivel. Szakrális szimbólumokról és koncepciózus emblematikáról értekezik az előképekkel és a korban ismeretes mintakönyvekkel való összevetésben. Werner Oechslin *Borromini és építészetének meg nem értett „intelligenciája”: az interpretáció és a kutatások 350 éve* című munkája először a korabeli kritikákat írja le, világítja meg sok szempontból, és forráskritikával értelmezi azokat. Végigveszi a Borromini művészetére adott reflexiókat a művek megszületésétől a rendszeres művészettörténet-írás Borromini-feldolgozásáig, Hempelig és Sedlmayerig.

Elisabeth Kieven *A borrominizmus a késő barokkban* címmel írott tanulmányában azt a kérdést veti fel, hogy miként lehetséges az, hogy míg Borromini művészetét életében és halálát követően a kritika – nem kevésbé Bernini intenciói alapján – végletesen elítélte (Milizia 1768-as művében egyenesen örültnek nevezi), addig a késő barokk művészeire nagy hatást gyakorolt, különösen Csehországban, Ausztriában és Németországban. Az első elismerő szavakat francia és német utazók írták le, majd a 17. század legvégén jelent meg Andrea Pozzo traktátusa a perspektíváról. Ez volt Borromini újraértékelésének első, szakmai szempontból írott dokumentuma, majd újabbak is követték. Végül Portughesi *Borromini és a modern építészet* című rövid írása keresi és találja meg a századokon átnyúló analógiákat. A kötetet több mint ezer tételből álló, az egyes tételeknél a recenziókat is közlő bibliográfia zárja.¹⁶

Néhány hónappal később, ugyancsak 2000-es dátummal újra megjelent a *Borromini és a barokk univerzum*, de most már két kötetben.¹⁷ A címlap ugyan más, de az első kötet a kiállításon árusított kötet újranyomása.¹⁸ A második kötet a kiállítás valódi, vezető katalógusa.

A harmincegy szerző (az első kötet tanulmányainak írói és még sokan mások) jegyezte, nagyon gazdagon illusztrált katalógus végigvezet (most már csak virtuálisan) a kiállításon. Az első szekció az építés személyiségéről és sorsáról alkotott képet mutatja be. Paradox módon Borromini életéből a haláláról tudjuk a legtöbbet: miután kardjába dőlt, nem halt meg azonnal, háza népe orvost hívott, ő maga pedig papot és közjegyzőt. Az orvos már nem tudott rajta segíteni, ám a közjegyzőnek lediktálta (utolsó) végrendeletét. A testamentum megrendítő része az, hogy még volt ereje elmondani, hogy ő fordult önmaga ellen, és nem a mellette, vele élők. Látható volt ez a végrendelet és a művészlől készült portrék (a legkvalitásosabb a nem bizonyítottan, nagyon is kérdőjelesen, Bernininek attribuíált olajfestmény), valamint korabeli karikatúrák kapcsán. A halála után a házában (a Via Giulia egyik mellékutcájában lakott) készített leltár leírja, hogy két, gipszből készült, kisméretű büszt volt a házában: Michelangelót és Senecát ábrázolták. A kiállításon bemutatott az inventáriumban leírt tárgyak korabeli megfelelőit. Sajnos a leltározók nem írták le a könyvek címeit, csak helyiségenként a könyvek számát; Borromininek összesen közel ezer könyve volt. A következő szekció a tudásé és a csodáké. Itt láthatók voltak a leltárban felsorolt 17. századi körzők, rajzeszközök, napóra, spirális üveghőmérő, éggömb, és egy „gabinetto di curiosità” (Kunst- und Wunderkammer), a kuriozitások szekrénykéje érdekes és furcsa formájú természeti tárgyakkal és régiségekkel.

A kiállítás végigkísérte az építési pályát: a lombardiai örökség, a milánói tanulóévek, a római környezet és a pápai udvar bemutatása után a Madernóhoz és Berninihez fűződő kapcsolatait mutatta be. Egy-egy nagy munkája köré csoportosítva láttuk magának a műnek az eredeti rajzait, majd fotóit és némelyiknek a makettjét. (Házában a halálakor még több makettja is megvolt, de ezek később eltűntek vagy megsemmisültek.) Hangsúlyt kapott az épületek téri szemléltetése, filmes mozgásban, amelyek a monitorokon körbejárva voltak láthatók.

¹⁶ Szerepel a bibliográfiában GENTHON István Palazzo Falconieri című cikke (*Magyar Művészet*, 1929. 406–421).

¹⁷ *Borromini e l'universo barocco*. I-II. Milano, Electa, 2000. (A kiadó a címlapra ráírta egyik sorozatának címét: Documenti di architettura.)

¹⁸ A belső címlap hátoldalán a kiadó jelzi is, hogy ez a második, míg az első kiadás a kiállításra jelent meg.

A fő művek bemutatásának „szigetei” közé a kurátorok Borromini munkásságának egy-egy metodikai vonatkozása illusztrálását helyezték: az oszloprendek használata; a kupola témája; Borromini téri morfológiája; a kettős ablakok; urbanisztikai elképzelései; meg nem valósult tervei; elméleti munkája, az *Opus Architectonicum* (amit ugyan nem ő írt meg, de teljes mértékben az ő gondolatainak foglalata).

A palotákat leíró fejezetben Heinrich Thelen az 1927 óta Római Magyar Akadémiaként funkcionáló Palazzo Falconieriről foglalja össze mindazt, amit eddig a kutatás feltárt. A mai palota helyén már 130 évvel a Borromini-féle átalakítás előtt lakóépület állt. Hála Frommel 1990-es évekbeli kutatásainak, tudjuk, hogy mikor mely római patríciuscsaládok birtokolták és laktak benne.¹⁹ E kutatásait Frommel 1995 májusában a Római Magyar Akadémia „A Palazzo Falconieri és a római barokk palota” című konferenciáján tartott előadásában ismertette. Ezen a konferencián a Borromini-féle munkálatokról Elizabeth G. Howard beszélt *Borromini és a Falconieri-palota tervei* című előadásában.²⁰ (Howard doktori disszertációját is a palota építéstörténetéből írta,²¹ és ebben publikálta a palota és Borromini kapcsolatára vonatkozó összes eddig fellelt iratot.) Ezek a kutatási eredmények már mind jelen vannak a Thelen-féle leírásban, a nagy kiállítás katalógusában. Ebben a fejezetben is, ahogy a többi műről szólókban is, ott szerepelnek a források és a vonatkozó bibliográfia adatai.

Nagy és ez idő szerint komplett művet hozott létre a sok közreműködő, amely hosszú időre meghatározza a Borrominiről és művészetéről alkotott képünket. Bár a kutatók nyilván folytatják munkájukat, úgy tűnik, az utóbbi években ezek az eredmények terjednek tovább, hogy szélesebb körben is ismertté válhassanak. Ez történt a 2006-os, a római Angyalvárban megrendezett, *A barokk Róma (Bernini, Borromini, Pietro da Cortona)* című kiállításon. Ez a kiállítás más metszetben, Róma urbanisztikai változásainak tükrében tárgyalja a kor nagy építészeinek munkásságát, maximálisan figyelembe véve a nagy, monografikus bemutatót. A mostra katalógusa²² azt tanúsítja, hogy a Borrominire vonatkozó anyagok mind az 1999–2000-es kiállítást előkészítő nagy munka eredményei és tanulságai. Most talán már Sedlmayr is látná, mennyi mindent felkutattak és értelmeztek a szakemberek, hogy Borromini művészetét minél jobban lássuk, és minél jobban értsük.

¹⁹ Magyarul erről először Frommel szíves szóbeli közlése alapján: HETÉNYI Ágnes: A Palazzo Falconieri. In: *Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában – Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995)*. Budapest, HG & Társa, 1997.

²⁰ *Il Palazzo Falconieri e il palazzo barocco a Roma*. Soveria Mannelli, 2009.

²¹ Kiadása: Elizabeth G. HOWARD: *The Falconieri Palace in Rome – The Role of Borromini in its Reconstruction (1646–1649)*. Garland Publishing Inc., New York & London, 1981.

²² *Roma barocca – Bernini, Borromini, Pietro da Cortona*. Roma, Electa, 2006.